

УДК 351:261.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.3>

## ПРИМИРНІ ПРОЦЕДУРИ ПРИ ВИРІШЕННІ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

**Ніколенко Л.М.,**  
*доктор юридичних наук, професор,  
провідний науковий співробітник  
відділу господарсько-правових досліджень  
проблем економічної безпеки,  
Державна установа «Інститут економіко-правових  
досліджень імені В.К. Макутова  
Національної академії наук України»  
ORCID: 0000-0002-3437-6968*

### **Ніколенко Л.М. Примирні процедури при вирішенні господарських спорів: порівняльно-правовий аналіз.**

У статті досліджено примирні процедури при вирішенні господарських спорів шляхом здійснення порівняльно-правового аналізу. Підкреслено, що сучасні тенденції розвитку правової системи демонструють зростаючу роль примирних процедур у вирішенні господарських спорів. У європейських країнах активно розвиваються альтернативні методи вирішення спорів, такі як медіація, мирова угода, переговори та арбітраж. В Україні впровадження Закону «Про медіацію» та гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами створюють нові можливості для ефективного розгляду господарських спорів.

Порівняльно-правовий аналіз примирних процедур в Україні та країнах Європи свідчить про необхідність подальшого вдосконалення правових механізмів та розширення застосування альтернативних способів врегулювання конфліктів. Зокрема, медіація у Великій Британії має тривалу історію та підтримується як судами, так і законодавчими ініціативами, що сприяє її активному використанню у цивільних, комерційних та корпоративних спорах. В Україні процедура медіації ще розвивається, що потребує більш активної підтримки з боку держави та бізнес-середовища.

Арбітраж як механізм вирішення спорів також має значний потенціал. В європейських країнах арбітражні процедури широко використовуються завдяки чітким законодавчим нормам та високому рівню довіри до арбітражних інститутів. В Україні арбітражне законодавство адаптоване до міжнародних стандартів, але потребує вдосконалення механізму виконання арбітражних рішень та підвищення обізнаності суб'єктів господарювання щодо його переваг.

Врегулювання спорів за участю судді є ще одним перспективним інструментом у системі примирних процедур. Досвід європейських країн показує, що активна участь суддів у процесі врегулювання спорів сприяє їх ефективному розгляду та зменшенню судового навантаження. В Україні цей інститут потребує подальшого розвитку та вдосконалення правового регулювання.

Підкреслено, що розширення використання примирних процедур у господарському судочинстві є важливим напрямом розвитку правової системи України, що сприятиме підвищенню ефективності вирішення спорів, зниженню судових витрат та збереженню ділових відносин між сторонами.

**Ключові слова:** примирні процедури, мирова угода, врегулювання спору за участі судді, трансформація, судочинство, інтеграція, суддя, Європейський Союз.

### **Nikolenko L.M. Conciliation procedures in the resolution of economic disputes: a comparative legal analysis.**

The article examines conciliation procedures in the resolution of economic disputes by conducting a comparative legal analysis. It is emphasized that modern trends in the development of the legal

system demonstrate the growing role of conciliation procedures in the resolution of economic disputes. Alternative methods of dispute resolution, such as mediation, amicable settlement, negotiations and arbitration, are actively developing in European countries. In Ukraine, the implementation of the Law «On Mediation» and the harmonization of national legislation with European standards create new opportunities for the effective consideration of economic disputes.

A comparative legal analysis of conciliation procedures in Ukraine and European countries indicates the need for further improvement of legal mechanisms and expansion of the use of alternative methods of conflict resolution. In particular, mediation in the United Kingdom has a long history and is supported by both courts and legislative initiatives, which contributes to its active use in civil, economic and corporate disputes. In Ukraine, the mediation procedure is still developing, which requires more active support from the state and the business environment.

Arbitration as a mechanism for resolving disputes also has significant potential. In European countries, arbitration procedures are widely used due to clear legislative norms and a high level of trust in arbitration institutions. In Ukraine, arbitration legislation is adapted to international standards, but requires improving the mechanism for enforcing arbitration awards and raising awareness among business entities about its advantages.

Dispute resolution with the participation of a judge is another promising tool in the system of conciliation procedures. The experience of European countries shows that the active participation of judges in the dispute resolution process contributes to their effective consideration and reduction of the judicial workload. In Ukraine, this institution requires further development and improvement of legal regulation.

It is emphasized that the expansion of the use of conciliation procedures in commercial litigation is an important direction for the development of the legal system of Ukraine, which will contribute to increasing the efficiency of dispute resolution, reducing court costs and preserving business relations between the parties.

**Key words:** conciliation procedures, settlement agreement, dispute resolution with the participation of a judge, transformation, judicial proceedings, integration, judge, European Union.

**Постановка проблеми.** Сучасні тенденції розвитку правової системи свідчать про зростаючу роль примирних процедур вирішення господарських спорів. Пошук різних засобів та механізмів, спрямованих на стимулювання учасників спору, до самостійного врегулювання розбіжностей, в останні роки являє собою одну з тенденцій розвитку законодавства та правозастосовної практики майже у всіх європейських країнах.

Примирні процедури, зокрема медіація, мирова угода, переговори та арбітраж, набувають дедалі більшого значення як ефективні механізми врегулювання спорів, що дозволяє зменшити навантаження на судову систему, скоротити витрати сторін та зберегти партнерські відносини між учасниками господарських правовідносин.

У світлі гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та європейськими практиками дослідження порівняльно-правового аналізу примирних процедур є особливо важливим. Враховуючи впровадження Закону України «Про медіацію» та поступове розширення застосування альтернативних методів вирішення спорів в господарській сфері, вивчення зарубіжного досвіду та його адаптація до української правової системи є нагальною потребою.

**Стан дослідження.** Вагомий внесок у дослідження примирних процедур зробили такі поважні вчені як: І.А. Балюк, О.А. Беляневич, А.Г. Бобкова, І.А. Бутирська, А.А. Бутирський, Н.О. Петренко, О.П. Подцерковний, В.В. Резнікова, Т.В. Степанова, В.С. Щербина та інші. Поряд з цим, впровадження зарубіжного досвіду для подальшого ефективного вирішення господарських спорів потребує подальшого дослідження, що свідчить про актуальність даної статті.

Таким чином, **метою статті** є здійснення дослідження примирних процедур при вирішенні господарських спорів за допомогою порівняльно-правового аналізу та визначення шляхів їх подальшого розвитку.

**Виклад основного матеріалу.** Високий рівень та якість здійснення правосуддя в європейських країнах демонструє не тільки існуюча узгоджена судова система, а також система примирних процедур. Закордонна теорія і практика вже давно запропонували цілу низку апробованих часом примирних процедур, частина з яких зі сфери альтернативного вирішення спорів може перейти до господарського, цивільного, адміністративного судочинства. «Переговори, посередниц-

тво, судова медіація, експертні та квазіпроцедури, гібридні форми альтернативного вирішення спорів – процедури, які мають значний потенціал у межах судового процесу. Потрібно тільки надати легітимності таким процедурам. Внаслідок проведення таких процедур підвищується сама можливість знаходження прийняттого для обох сторін варіанта виходу зі спірного конфлікту, його стійкість і виконуваність» [1, с. 185].

Європейська Рада на своєму засіданні у Тампере 15.10.1999 р. закликала держави-члени до запровадження альтернативних позасудових процедур, серед яких медіація є основним методом. У 2008 р. було прийнято Директиву 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу, метою якої є спрощення доступу до методів альтернативного врегулювання спорів і сприяння мирному вирішенню спорів через стимулювання використання медіації та забезпечення збалансованих взаємовідносин між медіацією й судовим провадженням. Пунктом 8 Преамбули до Директиви 2008/52/ЄС встановлено, що положення цієї Директиви застосовуватимуться лише до медіації у міжнародних спорах, але ніщо не повинно заважати Державам-членам застосовувати ці положення також у внутрішніх медіаційних процесах. Директива ЄС під медіацією розуміє будь-який процес незалежно від його позначення, в якому дві або більше сторони з метою досягнення згоди про вирішення їхньої суперечки та незалежно від того, чи був цей процес ініційований сторонами, запропонований чи призначений судом чи визначається національним законодавством. Директива ЄС підтримує прагнення суду врегулювати спір за допомогою медіації, призначення судом медіації або коли національне законодавство передбачає обов'язкове проведення медіації за умови, що таке законодавство не перешкоджає праву сторін на доступ до судової системи [2].

Закон України «Про медіацію» визначає медіацію як позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Відповідно до статті 4 Закону України «Про медіацію», медіація проводиться за взаємною згодою сторін медіації з урахуванням принципів добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін медіації [3]. Однією із цілей прийняття вказаного Закону було задекларовано безпосередній позитивний вплив на сферу правовідносин, пов'язаних із вирішенням конфліктів (спорів), які виникають, в тому числі, з господарських правовідносин. У зв'язку з цим на теоретичному рівні також виділяють поняття комерційної медіації, яка визначається як процес вирішення спорів у сфері господарських правовідносин, корпоративного управління між сторонами, не підпорядкованими одна одній. Також Законом України «Про медіацію» було внесено зміни до Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), які передбачають можливість сторін спору примиритися, у тому числі, шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу.

При дослідженні медіації в різних європейських країнах, слід підкреслити, що медіація у Великій Британії характеризується тим, що у даній державі відсутній єдиний законодавчий акт, який регулював би застосування медіації. Здебільшого питання медіації врегульовані окремими нормами закону і побудовані на використанні матеріалів судової практики. Загалом у цій країні за допомогою медіації регулюються спори наступних видів: цивільні, сімейні, комерційні (включно з патентними спорами та спори в галузі торгових знаків), корпоративні, транскордонні спори, спори за малими позовами, певні види публічних правових спорів (які розглядаються судами) та кримінальні правові спори за участю неповнолітніх [4, с. 158]. Цікаво відзначити, що у разі врегулювання спорів за малими позовами безліч медіацій здійснюються за допомогою електронних засобів (до 96% з використанням телефону тощо). Крім того, Уряд Англії та Уельса, у разі, коли органи держави виступають як сторони спору, зобов'язує більш активно застосовувати такі способи альтернативного врегулювання спорів, як медіація [5, с. 86].

Порівняння процедури медіації в Україні та Великій Британії дозволяє виявити як схожі риси, так і суттєві відмінності, що обумовлені різними правовими системами, культурними особливостями та рівнем розвитку інституту медіації в цих країнах. У Великій Британії медіація має довшу історію та більш розвинуту правову базу. Британське законодавство більш детально регулює аспекти медіації. Головною відмінністю є роль суддів. В Україні судді можуть рекомендувати сторонам звернутися до медіації, але це не є обов'язковим. Процедура медіації часто ініціюється самими сторонами. У Великій Британії судді часто активно заохочують або навіть зобов'язують сторони спробувати медіацію перед тим, як справа буде розглянута у суді.

В Україні обрано дуалізм регулювання внутрішнього третейського розгляду та розгляду міжнародним комерційним арбітражем на підставі Законів України «Про третейські суди» та «Про міжнародний комерційний арбітраж». Законодавство багатьох інших держав зважає на те, що і внутрішні третейські суди, і міжнародні арбітражі мають регулюватися єдиними нормами (за певними, дуже нечисленними винятками), які містяться в одному нормативному акті. Такий підхід закріплено, наприклад, у законодавстві Швейцарії, Німеччини, Франції, Великої Британії та багатьох інших держав [6, с. 12].

В Україні третейських розгляд відомий законодавству вже довгі роки, в державі історично сформувалася певна національна традиція третейського вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин. Але, на жаль, в Україні третейських розгляд не отримав свого розвитку, що пов'язано з низькою обізнаністю про його можливості, законодавчим обмеженням підвідомчості третейським судам справ, нестабільною судовою практикою державних судів в оцінці підстав для скасування рішень третейських судів та видачі виконавчих листів на примусове виконання їх рішень. Тобто, для розвитку третейського розгляду законодавчо створені всі умови, тому необхідно спрямувати всі зусилля на розвиток правової обізнаності, в першу чергу, суб'єктів господарювання щодо можливості розгляду спорів в третейських судах та внесення відповідних змін до Закону України «Про третейські суди» із врахуванням тенденцій розвитку примирних процедур [7, с. 103–108].

Міжнародний комерційний арбітраж є найбільш політично та процесуально нейтральним та незалежним способом вирішення спорів між суб'єктами різних країн. Дійсно, оскільки сторони перебувають у різних країнах, правова система й законодавство яких можуть сильно відрізнятися й базуватися на різних правових концепціях, які мають різні традиції та правову культуру, то вони, як правило, не дуже схильні звертатися для захисту своїх прав у державні суди, навіть якщо в цих країнах існують спеціалізовані торгові чи економічні суди [8, с. 166].

Відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», арбітраж – це будь-який арбітраж (третейський суд) незалежно від того, чи створюється він спеціально для розгляду окремої справи, чи здійснюється постійно діючою арбітражною установою (зокрема, Міжнародним комерційним арбітражним судом або Морською арбітражною комісією при Торгово-промисловій палаті України) [9].

При порівнянні арбітражного розгляду спорів в Україні та Швейцарії можна виявити суттєві відмінності, що обумовлені різним рівнем розвитку арбітражних інститутів, правовими системами та міжнародною репутацією цих юрисдикцій. Швейцарія є одним із світових центрів міжнародного комерційного арбітражу, тоді як Україна розвиває цей інститут, орієнтуючись на міжнародні стандарти. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» базується на Типовому законі ЮНСІТРАЛ (UNCITRAL Model Law), у Швейцарії арбітражний розгляд регулюється приватним міжнародним правом, яке вважається одним із найбільш прогресивних і arbitration-friendly у світі. Швейцарське законодавство надає широку автономію сторонам у виборі процедури арбітражу, що робить його привабливим для міжнародних сторін.

Арбітражна процедура в Україні досить формалізована, хоча і орієнтована на принципи Типового закону ЮНСІТРАЛ, швейцарська арбітражна процедура відрізняється гнучкістю та орієнтована на потреби сторін. Україна визнає та виконує іноземні арбітражні рішення відповідно до Нью-Йоркської конвенції, але на практиці можуть виникати труднощі через бюрократію або політичний вплив, а також неефективність судової системи. Швейцарія має одну з найефективніших систем виконання арбітражних рішень у світі, рішення виконуються швидко та без зайвих бюрократичних перешкод.

Отже, Україна, хоча й розвиває арбітражний розгляд справ, ще не досягла належної ефективності у регулюванні комерційного арбітражу. Для його подальшого розвитку важливо запроваджувати міжнародні стандарти, підвищувати кваліфікацію арбітрів та забезпечувати незалежність арбітражних процедур.

Крім того, на підставі зробленого аналізу вважаємо за доцільне запровадити єдиний нормативний акт замість окремих Законів України «Про третейські суди» та «Про міжнародний комерційний арбітраж», який, по-перше, сприятиме створенню узгодженого та послідовного правового механізму вирішення спорів арбітражем шляхом встановлення єдиних стандартів; по-друге, зменшить бюрократичну складність, ризик виникнення правових колізій та сприятиме оперативному вирішенню спорів; по-четверте, дозволить гармонізувати національне законодавство з міжнарод-

ними стандартами та полегшити інтеграцію українського правового простору до європейської та світової практики арбітражу, що в свою чергу, сприятиме залученню інвестицій та розвитку міжнародного бізнесу.

Врегулювання спору за участю судді, як один із засобів примирних процедур, успішно застосовується в багатьох європейських країнах: Великій Британії, Німеччині, Фінляндії, Болгарії, Хорватії та ін.

Врегулювання спору за участю судді в Україні, слід розглядати як інститут господарського процесуального права, який включає систему норм, що спрямовані на мирне врегулювання відносин між сторонами спору за участю судді в межах судового процесу, з метою вирішення по суті спору, на підставі конфіденційності добровільності та взаємопорозуміння [10, с. 110–119].

Німецьке законодавство інтегрує механізми судового примирення, зокрема через проведення «Gütetermin» – засідання, на якому суддя активно сприяє досягненню мирової угоди. Процедура має чітко встановлений порядок, її проведення є обов'язковим для багатьох категорій спорів, що дозволяє оперативні розглядати спори та зменшувати навантаження на судову систему. У Німеччині суддя виконує активну роль нейтрального посередника, допомагаючи сторонам виявити спільні інтереси та визначити можливі компромісні рішення, має регламентовані повноваження та обов'язки [11]. В Україні роль судді носить формальний характер, відсутні стандартні механізми або методи сприяння врегулюванню спору за участі судді.

Отже, німецька модель, завдяки обов'язковому проведенню примирних процедур, демонструє більш системний підхід до вирішення спорів за участю судді, що сприяє швидкому та ефективному врегулюванню. Участь професіонального судді дозволяє не лише заощадити час і кошти, але й покращує якість судових рішень завдяки можливості попереднього врегулювання спору за участі судді.

Тому, пропонуємо з метою ефективного господарського судочинства в Україні впровадити для певних категорій справ обов'язкове врегулювання спорів за участю судді, розробити стандарти та методики для суддів з метою одноманітного вирішення спорів. Такий підхід дозволить скоротити тривалість судових процесів, знизити судові витрати та підвищити довіру до системи правосуддя.

Досудове врегулювання спору здійснюється сторонами спору без втручання суду та з метою безпосереднього вирішення спору до моменту звернення до суду. Такі рішення можуть бути економічно вигідними і забезпечити сприятливий результат [12]. Стаття 19 ГПК України визначає, що сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом. Слід підкреслити, що в чинній редакції ГПК України правила стосовно порядку здійснення досудового врегулювання спору не визначені.

У Великій Британії діють Pre-Action Protocols, які визначають чітку процедуру досудового врегулювання спорів: сторони зобов'язані обмінятися претензіями, відповідями та документами перед поданням позову. Якщо сторона не дотримується досудового порядку, суд може застосувати санкції, включаючи відмову у стягненні судових витрат [13].

Європейське законодавство та стандарти передбачають обов'язкове вживання різноманітних примирних засобів перед зверненням безпосередньо до суду з метою вирішення спору за допомогою судового розгляду. Незважаючи на те, що національне законодавство не містить обов'язкових норм досудового порядку врегулювання спору, міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України містять такі зобов'язуючі норми. Тому пропонується досудовий розгляд справ залишити як один із засобів примирних процедур, який має додатковий характер та не впливає на можливість подати позов до суду. Крім того, застосування досудового врегулювання спору зменшує навантаження на судову систему, сприяючи оперативному та економічно вигідному вирішенню конфліктів.

Мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, якщо мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб. Сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну письмову заяву, на будь-якій стадії судового процесу (ст. 192 ГПК України) [14].

При порівнянні механізму укладання мирової угоди у судовому процесі в Україні і Бельгії при розгляді економічних (господарських) спорів, слід підкреслити, що в обох країнах: укладення мирової угоди є добровільним рішенням сторін; угода може бути укладена на будь-якої стадії

судового розгляду; угоду повинен затвердити суд; після затвердження вона набуває сили судового рішення; укладення мирової угоди призводить до припинення судового розгляду; сторони втрачають право повторно звертатися до суду з тими самими вимогами.

Бельгійська система на відміну від української створює низку економічних та процедурних стимулів: зниження судових витрат, можливість швидшого вирішення спору, а також певні санкції або переваги при розподілі витрат у разі укладення мирової угоди. Такий підхід мотивує сторони шукати компромісні рішення на ранніх етапах судового процесу [15].

Врахування досвіду Бельгії може стати важливим орієнтиром для реформування судової практики шляхом укладання мирових угод у господарському судочинстві, зокрема через: посилення ролі судді як активного посередника; впровадження більш структурованих та формалізованих процедур спрямованих на укладення мирової угоди; створення додаткових стимулів для сторін щодо укладення мирової угоди на ранніх етапах судового розгляду.

**Висновки.** На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що в умовах проведення судової реформи в Україні пошук примирних процедур є одним із пріоритетів. Примирні процедури можуть значно розвантажити суди та забезпечити швидке та ефективне вирішення конфліктів. Використання примирних процедур дозволяє зменшити витрати на судові процеси, зекономити час та ресурси сторін, що є особливо важливим в умовах економічної нестабільності.

Примирні процедури сприяють зменшенню конфліктності у суспільстві, оскільки вони орієнтовані на досягнення компромісу та збереження взаємовигідних відносин між учасниками спору.

Крім того, вони підтримують бізнес, тому що для розвитку економіки важливо забезпечити стабільність та передбачуваність у вирішенні господарських спорів. Примирні процедури сприяють збереженню ділових відносин та уникненню тривалих судових процесів.

Впровадження європейських стандартів у сфері альтернативного вирішення спорів є частиною зобов'язань України перед Європейським Союзом. Це включає гармонізацію законодавства та популяризацію примирних процедур. Впровадження таких механізмів може значно покращити ефективність вирішення господарських спорів, сприяти економічному розвитку та інтеграції України в європейський правовий простір.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гулик А.Г. Примирні процедури як одна з можливих форм оптимізації цивільного судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 184–188.
2. Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах: Директива 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. L 136/3 Директиви. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. URL: [http://www.ukrmediation.com.ua/files/directive\\_ukr1.pdf](http://www.ukrmediation.com.ua/files/directive_ukr1.pdf).
3. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1875-ІХ. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.
4. Курилич М.Я. Застосування медіаційних процесів на прикладі окремих зарубіжних країн. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 33. С. 155–160.
5. Морозова Є.В., Емтиль Ф.А. Медіація: зарубіжний досвід. *Право та держава: теорія та практика*. 2017. № 6 (150). С. 85–89.
6. Цірат Г.А. Міжнародний комерційний арбітраж: навч. посіб. – К.: Алерта, 2019. 410 с.
7. Ніколенко Л.М. Примирливі процедури при вирішенні господарських спорів: матеріали круглого столу. *Другі наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова* (м. Київ, 3 липня 2020 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України; ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2020. С. 103–108.
8. Прилуцька А.В. Система альтернативних способів вирішення господарських спорів. дис. доктора філософії за спец. 081 «Право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2023. 240 с.
9. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 № 4002-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>
10. Ніколенко Л.М., Масловський С.В. Деякі аспекти врегулювання спору за участю судді в господарському судочинстві. *Право України*. 2020. № 7. С. 110–119.

11. Гук В. Досудове врегулювання господарських спорів: таке буває? 27 серпня 2024. *Юри-дична газета. Online*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/dosudove-vregulyuvannya-gospodarskih-sporiv-take-buvae.html>.
12. Zivilprozessordnung, ZPO. *Bundesministerium der Justiz und das Bundesamt für Justiz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo>.
13. Civil Procedure Rules. *Justice*. URL: <https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil>.
14. Господарській процесуальний кодекс України: у редакції Закону України № 2147-VIII від 03.10.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.
15. Belgian Judicial Code. *European Expertise and Expert Institute*. URL: <https://experts-institute.eu/en/expertise-law-and-jurisprudence/belgium-belgian-judicial-code>.